

Олександр Сцібан

Витоки і прояви екофільної поведінки та природокористування

Досліджено витоки та причини екофільної поведінки людини, що лежать у площині її еволюційного поступу. Показано різноманітні прояви екофільної поведінки у генетично закладених і набутих в ході культурного розвитку стереотипах поведінки. Наведено приклади екофільних мотивів у міфології, релігії та фольклорі українського та інших народів.

Examines the origins and causes of environmental behavior that lying in the plane of the human evolutionary progress. Various manifestations of environmental behavior, reflected in genetically inherent or acquired in the cultural development behavioral patterns, are treated. Examples of environmental motifs in mythology, folklore, religion of Ukrainian and other peoples are presented.

Перехід до екофільних форм природокористування є актуальною вимогою сьогодення для світу в цілому і для України зокрема. У минулому на українському терені існували різноманітні форми природокористування, які втілювалися у відповідних системах світогляду і світосприйняття природного довкілля, екологічній культурі тощо. При цьому весь час тривала взаємодія з архетипними структурами свідомості, втілюючись у міфології народів, у культових і релігійних світоглядних системах. Однією з головних питомих рис світовідчуття людини українського терену є природошанування: «одухотворення Природи, як основа світогляду – це найхарактерніша риса української духовості» [18, с. 122]. Такі світоглядні засади ставлення до природи сьогодні актуальні, адже для втілення новітніх форм раціонального природокористування та екологічного добробуту важливо віднайти і задіяти глибинні екофільні установки свідомості, що притаманні людині з найдавніших часів.

Тема екофільного природокористування розглядалася сучасними дослідниками К. Ситником, А. Толстоуховим, М. Кисельовим, М. Хильком, М. Голубцем, Ф. Канаком, Т. Гайналь, Т. Гардашук, Ю. Тагліною, Л. Сидоренко, Г. Філіпчуком, Д. Гродзинським, М. Гродзинським, П. Романчуком, Ю. Шеляг-Сосонком, Г. Марушевським, К. Лашенко та ін. Українознавчі аспекти досліджень аналізувалися вченими-українознавцями В. Сніжком, В. Крисаченком, О. Мостяєвим, Н. Турпак, Т. Присяжною та ін.

Завданням статті є простежити процеси зародження екофільної поведінки та екофільного природокористування і їх подальші прояви в ході цивілізаційного розвитку людства та на українському терені.

Про появу архантропів (*homo habilis*) – предків людини на Землі – відомо, що це сталося приблизно 2,4 млн. років тому, а освоєння ними українських теренів сягає 1 млн. років [17, с. 310]. 35 тис. років тому завершується формування людини сучасного типу *homo sapiens* [9, с. 31]. Отже, досліджувати прояви екофільності у діяльності людини можливо з таких найдавніших часів з урахуванням великого різноманіття цих проявів відповідно до особливостей територій, суспільних відносин та інших конкретно-історичних умов.

Виникнення в давні часи такого способу взаємодії з довкіллям, яке ми нині називаємо екофільним природокористуванням, можливо пояснити у декілька способів. Найзагальнішим підґрунтям для розгляду є теза, що закони всесвіту як системи вищого ієрархічного порядку визначають закони життєдіяльності біосфери Землі і людини як підсистем або систем нижчого ієрархічного порядку. Ці закони втілені в таких етапах розвитку, як виникнення на основі неживої матерії живих її форм та їх еволюцію у розумне. Відповідно, поява екофільного природокористування у людини також визначається подібними законами, і відбувається відповідно до розгортання еволюції всесвіту, що виявляється у прагненні людства до розумної творчої діяльності, створення зручного, красивого, досконалого (а значить

природовідповідного) середовища з метою подальшого розвитку і вдосконалення людини у коеволюційній єдності з іншими формами живого та неживої матерії. Це є основою людської діяльності загалом і екофільного природокористування зокрема. За такими принципами розгорталась генеза людини, вироблялись її поведінкові стереотипи, суспільні ритуали, звичаї, традиції тощо.

Характерною ознакою людини є наявність у неї таких адаптивних чинників, як творче протиставлення довкіллю та відповідний розвиток психічного апарату, передусім самосвідомості. Творче начало дає підстави вважати суто людським, «гуманістичним» виявом екофільності почуття краси, гармонії та естетичної довершеності. На думку М. Грушевського, «такий ритмічно-симетричний, гармонійний характер, котрий ми спостерігаємо від перших кроків людської творчості, лежить, видима річ, в самих основних законах її. Ритм просторонній і ритм часовий (ритм в просторі і ритм в руху) проймає сю творчість. Виявляється як в естетичних прикметах матеріальних продуктів її (зачатки мистецтва пластичного), так і в процесі творчості – в ритмі творчої праці, творчої діяльності, взагалі – виладування фізичної й психологічної енергії» [7, с. 62–63]. Отже, через виявлення в своїй практичній творчій діяльності природних законів енергії та ритму, гармонії та краси, людина з найдавніших часів в процесі адаптації розвиває відповідні до терену її проживання – ландшафту і біоценотичних утворень – форми екофільного природокористування. Вони проявляються у способах впорядкування свого життя і довкілля, оформлених у вигляді морально-етичних, естетичних та, загалом, культурних поглядів, з часом закріплених у традиціях та правових нормах. У такому вимірі екофільне природокористування постає як найдосконаліше і найдоцільніше взаємне впорядкування і пристосування людини й довкілля, опредмечення і гуманізація терену, де вона мешкає, відповідно до закладених у людській природі глибинних психічних, архетипно-космічних відображень законів природи.

Проте слід зазначити, що поведінка, яку можна назвати інстинктивним «екофільним природокористуванням», спостерігається і у тварин. «Відчуття заповідного в різній мірі можливо простежити на рівні тварини» [16, с. 146–149]: у тварин завжди є «заповідні» місця, куди вони ніколи не заходять, а вовк ніколи не полює поблизу свого лігвища. Той же автор стверджує, що «заповідність є швидше інстинктом в психології поведінки людини, котрий дістався їй ще з тих часів, коли людина була твариною» [15, с. 141–145]. Тож, найімовірніше, людина від самого зародження як окремого виду вже мала екофільні стереотипи поведінки.

Отже, витоки екофільного природокористування людини простежуються як у генетичній спадковості з тваринного світу, так і у власних питомих властивостях, притаманних лише людині.

Добре відомо, що екофільна тематика звучить у багатьох світоглядних, філософських, міфологічних та релігійних системах всіх народів світу. Своє втілення вона знаходить у способі життя і господарської діяльності аборигенних народів, їхніх культах і тотемах, духовних практиках, традиціях, церемоніях, обрядах тощо. Серед релігійних вчень екофільна складова виразно представлена у маздаїзмі, буддизмі, шінтоїзмі тощо, крім того «матеріали, що стосуються екології, можна знайти також в працях Анаксагора, Демокріта, Аристотеля, Теофраста, Лукреція» [11, с. 10].

Архетипові основи екофільного світогляду виявляються у міфологічній свідомості людини як відчуття єдності із доквіллям. Людина весь світ «наділяла людськими якостями, для неї неодухотвореного світу не було: він сповнений життям» [9, с. 47]. Наприклад, «в давньоіндійській «Архашастрі» приблизно II ст. до н. д. засвідчено покарання за рубання дерев, пошкодження кущів і навіть обламування гілок, такі дії витлумачуються як «нанесення образи дією». Давні індійці були переконаними, що «нанесення образи дією» стосується не лише людини. Рослини також «наділені внутрішньою свідомістю», а тому, як і тварини, здатні страждати та насолоджуватися» [19, с. 28].

Міф є «особистісною формою вираження світобачення, міфологічні феномени (речі, предмети, явища) співвідносяться не з дійсністю, а з їх творцем – людиною, колективом. Цим зумовлена ізоморфність (подібність за формою) у міфі космосу, природи, людини, соціуму» [9, с. 46]. Тож «можна навіть вести мову про об'єктивацію життя духу в царині його натурального обширу, завдяки чому цей останній набуває (у перетвореній формі) сутнісних рис людини» [12, с. 19]. Такі особливості міфологічного світобачення давньої людини відображають екофільну поведінкову установку «шкодити доквіллю – шкодити собі».

У давніх слов'ян, історію яких починають від II тис. до н. д. [2, с. 10], основний міф «пов'язаний з історією впорядкування Космосу, системою норм життя, елементами культу, які відтворювали у ритуалах» [9, с. 48]. Відповідно, можливо припустити, що основним мотивом екофільної поведінки слов'ян було впорядкування доквілля і дотримання світового порядку у відносинах між усіма його елементами. Прагнення до світового ладу, гармонійного поєднання всіх стихій також віднаходимо у казках, що відбивають найдавніші реалії життя народу, зокрема у відомій казці про жабу-царівну [13, с. 63–68]. Про екофільність світогляду слов'ян свідчить і те, що представлені у слов'янському міфі божества «виявляють в собі вищі потенції природи» [9, с. 48].

Щодо еволюції етичної складової екофільної поведінки, «у первісному суспільстві інститут моралі в сучасному розумінні ще не функціонував, полюсами морального були користь і шкода, прибуток і збиток. Вважалося: якщо світ навколо живий, то з природою, як і з людиною, можна домовитися» [9, с. 46]. Так, українські казки зафіксували в процесі ініціації героя такі екофільні елементи поведінки, як порятунок або допомога зооморфному персонажу та висадка саду, хоча водночас присутнє вирубування лісу для вирощування пшениці [8, с. 66–67], що може бути віднесене сьогодні як до екофільного, так і до екофобного природокористування. Також неоднозначність екофільного світогляду давньої людини з погляду сучасної екологічної етики ми бачимо у тому, що у багатьох давніх міфо-релігійних системах з одного боку є правильні, корисні, благословенні рослини, а з іншого – шкідливі.

Тож давні етичні виміри екофільного природокористування можуть мати дещо відмінні від сучасних змісти. Це пояснюється тим, що в ході розвитку людства на шляху до гуманізації та вдосконалення морально-етичних норм у всіх сферах життя, «шляхом формування певних моральних імперативів, включно із заборонами та застерегами, формувалися засади раціонального і водночас гуманістичного ставлення до доквілля, екологічної культури етносу» [12, с. 300].

Культивування придатних для харчування та господарських потреб рослин втілювалося у землеробстві та садівництві, які за певних умов можливо розглядати як різновиди екофільного природокористування. Садівництво зафіксовано у перших писемних джерелах людства, а виникло одночасно із сільським господарством у неоліті [14, с. 26]. М. Рандхава вказує, що садівництво вже було у шумеро-аккадській цивілізації (IV тис. до н. д.), а у II тис. до н. д. в давньоєгипетській цивілізації при великих храмах створені терасні сади, у яких вирощувались фінікові пальми, інжир, виноград і лотос. У давній цивілізації Ірану у I тис. до н. д. вирощували чинари, мигдаль, персики, сливи, фісташки тощо. Там був створений найзнаменитіший сад Ірану – Чар Баг, який є прикладом економного використання води. Еллінська цивілізація чимало запозичила з іранського садівництва – сад при храмі у Сциллах з деревами, вирощеними Ксенофонтом (IV ст. до н. д.) копіює «сади для втіхи», що були в Ірані. Індійська цивілізація також має багату традицію садівництва, тож закономірно, що вона створила буддизм, наймасовішу нині світову релігію, в якій дуже виразно виявлені екофільні ідеї, а життя цінується понад усе. Загалом, у будівництві садів виразно втілено творче розуміння людиною затаєної у природі краси, а також людську здатність впорядкувати доквілля відповідно до свого світобачення.

У зв'язку з поширенням садівництва, варто згадати Світове дерево як втілення світоладу. В українців уособленням Світового Дерева і тепер є одне з найшанованіших дерев – дуб, що втілював також бога Перуна та був місцем спілкування з богами. На Поліссі донині зберігся звичай садити дуба при народженні дитини. Це дерево у народному епосі символізує силу, витривалість і здоров'я героя, невмирущість його душі.

У слов'янській міфології «діють і тварини – ведмідь, вовк, що можна вважати наслідком тотемних уявлень» [9, с. 45]. Більше того, «давня людина встановлювала родинні стосунки і з тваринами, тому в традиційній культурі України донині пригощають скотину на Різдво, «запрошують» ведмедя на весілля тощо» [9, с. 47]. Народні казки про вовчика-брата, лисичку-сестричку виховують ставлення до тварини як до рівної і рідної істоти, яке бере початок, очевидно, з найдавніших часів. «Найбільш характерною прикладкою до лисички виступає іменник сестричка, до вовчика, півника, ведмедика та багатьох інших – братик. Означення не сприймається як слово, вжите у прямому значенні, як таке, що вказує на родинні стосунки, хоч фольклористи засвідчують споконвічну єдність казок з міфічними поняттями, тотемізмом» [6]. Крім того, популярний персонаж українських казок бичок-третьок перегукується з іранським божеством Геуш Урван (авест. «Душа Бика»), що пов'язується з тваринним началом, підсвідомим, душею. Йому присвячений один із днів зороастрійського календаря, день найбільш священної тварини – корови. А в образі корови чи бика виявляється все матеріальне, втілений світ, тому закономірно, що у багатьох казках за участі бичка-третьок, герої набувають матеріальних статків та надзвичайних можливостей. Також

у зороастризмі в один із днів за сонячним календарем, що присвячений пам'яті предків, рекомендується ділити їжу на три частини, одну з яких з'їдати самому, другу віддавати собакам, а третю виносити на високе місце птахам.

На українському терені майже всі тварини, що тут мешкають, присутні в народній світоуяві, де вони мають як позитивні, так і негативні ознаки, і нерідко ставлення до однієї тварини у різних місцевостях протилежне. Також багатьом тваринам у народному календарі присвячені окремі дні.

Отже, в ході культивування їстівних рослин та одомашнення тварин і становлення землеробства та скотарства – основних форм природокористування протягом останніх 6 тисячоліть – сформувалися і закріпилися екофільні стереотипи природокористування.

З прийняттям християнства відбувається усвідомлення виокремленості людини з природи. Центром уваги стає надприродне начало – Бог, а природа стає об'єктом суто утилітарних відносин. Проте, як відомо, культові об'єкти нової релігії створюються на місці таких же попередньої, тож не дивно, що християнство на українських теренах частково зберегло інститут заповідних куточків природи. Монастирі та пустині багато в чому перебрали на себе роль заповідних територій, а деякі виконували ще й функції лікувально-оздоровчих установ, як, наприклад, відомий Трахтемирівський монастир. Спілкування з природою було частиною життя відлюдників. Природа «виконувала функції ніби чернечої келії, давала свободу від мирських турбот, місце усамітнення для молитви і покаяння. Ставлення ченців до дикої природи свідчило про їх духовний прогрес» [4]. Крім того, релігійні об'єкти відомі і своїми садами. «Найвідоміші монастирські сади XI ст. – це сади та виноградники Києво-Печерської Лаври з її «пустошами» – Голосіївською, Китаївською, а також сади у м. Василькові. Не гіршими були й сади монастирів Видубицького, Давньомиколаївського, Кирилівського та Межигірського тощо» [18, с. 172].

Таким чином, сакралізація природних об'єктів допомагала у їх охороні від втручання людини. Крім того, у таких місцях людина відпочивала і відчувала єдність з природою. Сьогодні використання природних ресурсів для відновлення та оздоровлення фізичного та психічного стану людини відноситься до рекреативного природокористування, яке можна назвати екофільним.

У практичній діяльності українців архетипні міфологічні уявлення про довіклія з часом трансформувались у конкретно-просторову модель світу, одним із виявів якої є традиції садово-паркового мистецтва в Україні. Зокрема, «визначний психоідеологічний діяч України Петро Могила ще у 1637 році створив у своєму митрополичому дворі «Голосієво» великий плодовий сад та декоративний парк. Фахівці вважають його першим з відомих декоративних парків не лише на Київщині» [18, с. 172].

З розвитком технічної озброєності людини відбувалось все більше олюднення простору і пристосування його до потреб людини, тож постала необхідність відокремлення частини цього простору для збереження у первісному, природному вигляді. Цей шлях перетворився на створення заповідних об'єктів. Поняття «заповідник» і «заказник» виникли від давніх «заповідь», «казак», що означало місце, де забороняється сільськогосподарське та промислове господарювання постійно (заповідник) або лише в певний час (заказник). Хоча подібні об'єкти існували завжди, але наукове обґрунтування для їх створення започаткував у XIX ст. В. Докучаєв. У тому ж столітті відбувається стрімкий

розвиток природничо-наукових знань, а філософська думка повертається до екофільних засад в осмисленні природи: романтизм «сакралізує природу, виявляючи в ній не лише видиму, «світлу» сторону, а й невидиму, «темну», населяє природу міфічними істотами, звертається до фольклору для підсилення первісної, таємничої сутності природи» [5, с. 93–99].

Отже, на етапі переходу від міфо-релігійного світогляду до наукового особливістю екофільної діяльності людини стає її наукова обґрунтованість. Водночас із посиленням інтересу до екофільних стратегій розвитку людства відбулось різке зростання його перетворювальних сил та відповідне зменшення біорізноманіття і погіршення умов існування людини.

Антропогенні екологічні кризи могли стати вагомою причиною запровадження екофільних форм природокористування. Про екологічні кризи різного походження та зумовлені ними кризи соціальні існує багато свідчень. Так, «антична цивілізація сильно перетворила природний ландшафт багатьох країн для потреб суспільства завдяки рівню виробництва, розвитку науки, цивілізаційних зв'язків» [3, с. 75]. За даними В. Крисаченка, «у Стародавній Греції в часи її розквіту залишилося лише 2 % орних земель та близько 15 % первісного лісу; подібне становище було типовим і для Римської імперії, яка зуміла перетворити свою житницю – Північну Африку – у безлюдну пустелю» [12, с. 239]. Д. Барретт повідомляє про екологічну кризу тисячолітньої давнини у Європі, наслідком якої стало зникнення прісноводної риби [10]. Такі ситуації змушували людину гармонізувати відносини із природою і внутрішньою, людською, і зовнішньою, що виявлялося у екофільних традиціях природокористування, де закумульовано знання багатьох поколінь про екосистеми рідних теренів. У народній пам'яті закладено досвід як успішного, збалансованого користування природними ресурсами, так і перестороги, що з'явилися внаслідок невдалого господарювання, руйнівного для екосистеми і, відповідно, сприятливих умов існування людей. Таким чином відбувається формування нових рівнів екологічної культури та екофільного природокористування як її похідної.

Визнано, що серед іншого «причинами екокризових ситуацій є негативна дія таких чинників як різкі зміни структури етносу або зміни в структурі природокористування, зумовлені переорієнтацією соціально-економічних стратегій людей» [1, с. 4]. На українському терені також неодноразово відбувалися подібні зміни, тож, вірогідно, мали місце і екологічні кризи. Відповідно, сьогодняшня екологічна криза є не першою на терені України. «Внаслідок полікультурної поліфонії та нерівномірності розвитку людських спільнот має місце як синхронне співіснування різних типів природокористування в межах світової цивілізації, так і доповнювальне використання їх всередині однієї і тієї ж спільноти» [12, с. 224]. Це пов'язано із постійною зміною культурно-історичних умов, в яких перебувають суспільства та цивілізації, їх періодичним розквітом і занепадом. Наприклад, щодо трипільської цивілізації В. Сніжко зазначає: «уся світоглядна система цього суспільства була демократичною і, вірогідно, те суспільство стояло на значно коротшому шляху до настання епохи сфери розуму (ноосфери) Планети, ніж той, на якому опинилось людство тепер» [19, с. 252].

Отже, екофільна поведінка людини сформувалася відповідно до геокосмічних законів у процесі коеволуції людства та біосфери Землі. Така поведінка є виявом еволюційної здатності людини для розвитку у гармонії із природним

середовищем. Витоки екофільної поведінки людини простежуються як у генетичній природі, успадкованій із тваринного світу, так і в унікальних творчих адаптаційних особливостях. Стереотипи екофільної поведінки та природокористування відтворюються у міфології, казках та різноманітних світоглядних системах вірувань і релігій багатьох народів світу. У слов'янському міфі основою екофільної поведінки та природокористування було впорядкування довкілля і дотримання гармонії світоладу.

В ході розвитку людства трансформувалася морально-етична сторона екофільної поведінки. Також розвитку і закріпленню нових форм екофільного природокористування сприяв процес окультурення рослинного і тваринного світу, що виявилось у появі і вдосконаленні садівництва, землеробства та скотарства. Формуванню і закріпленню традицій екофільного природокористування сприяли екологічні кризи, які неодноразово переживало людство.

З прийняттям християнства більшого поширення набуло утилітарне ставлення до природи, хоча частково нова релігія зберегла екофільні традиції використання природних об'єктів. З розвитком наукових знань та технологій відбулося відродження інтересу до екофільного, вже науково обґрунтованого, природокористування.

1. Баб'як О. Екологічне право України / Баб'як О. С., Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. – К.: Атіка, 2000. – 216 с. 2. Баран В. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с. 3. Блаватський В. Природа и античное общество / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1976. – 80 с. 4. Борейко В. История

заповедного дела в Украине [Електронний ресурс] / Борейко В. Е. – Режим доступу: <http://www.ecoethics.ru/old/b15>. – 2001 5. Гайналь Т. Відношення людини до природи в історико-філософській традиції / Т. Гайналь // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – Львів, 2003. – Вип. 5. – С. 93–99. 6. Грицак Н. Бичок-третьок англійською мовою / Грицак Н. В. // Інформаційно-довідкова система «Культура мови на щодень» Інституту української мови НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine34-17.pdf>. 7. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Том I. / Михайло Грушевський; упоряд. В. Яременко; авт. передм. П. Кононенко; приміт. Л. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 392 с. 8. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с. 9. Історія української філософії / М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар та ін. – К.: Київський університет, 2008. – 591 с. 10. Журавлева Е. Европейцы заинтересовались морем, истребив пресноводных рыб / Елена Журавлева // Дом Солнца [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sunhome.ru/journal/118839>. 11. Кисельов М. Понятійний апарат та закони сучасної екології / М. М. Кисельов. – К.: Парапан, 2008. – 184 с. 12. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с. 13. Поляков В. Міфологема Царівни-жаби і метафізика української ментальності / В. Поляков // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 8. – С. 63–68. 14. Рандхава М. Сады через века / М. Рандхава; сокр. пер. с англ. Л. Д. Ардашниковой. – М.: Знание, 1981. – 320 с. 15. Рыжиков А. Первые заповедники – священные или психологические? / А. Рыжиков // Экологическое образование на базе заповедных территорий. – К. – Черновцы, 1995. – С. 141–145. 16. Рыжиков А. Психология территории и чувство заповедного / А. Рыжиков // Экологическое образование на базе заповедных территорий. – К. – Черновцы, 1995. – С. 146–149. 17. Сегеда С. Антропология / Сергей Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с. 18. Сніжко В. Свідомості брама / Валерій Сніжко. – К.: Планета-медіа, 2008. – 352 с. 19. Сніжко В. Українознавство: природна психо-філософська концепція / Валерій Сніжко. – К., 2010. – 528 с.

Тамара Усатенко, Галина Усатенко

Кордоцентризм українців у цивілізаційному ракурсі

У статті розкривається концепт кордоцентризму як внутрішня духовно-чуттєва сутність української ментальності в історичному контексті з погляду філософських пошуків наукових осмислень релігійних вірувань.

The article reviews the concept «cordocentrism» as an inner essence of Ukrainian mentality in historical context from the point of view of philosophical quests, scientific comprehension and religious beliefs.

Сучасне гуманітарне знання протягом останніх десятиліть перебуває в стані інтенсивної зацікавленості сутністю людини, постійного відтворення людяності, торжества людського начала в стихії біологічного. Все більш стрімко набувають теоретичної ваги проблеми цінностей, духу і душевності, тіла, тілесності, долі, розуму і серця та ін. Людина вже не вичерпується визначенням homo sapiens, бо воно абсолютизує ознаку володіння розумом. А це тільки обмежує людяність самою лише характеристикою інтелектуально розвиненої особи, а й затьмарює необхідність поєднання у визначенні людини розумного та морального як альтернативи машинному інтелекту. Людина є насамперед істотою, що має внутрішній світ, духовність, свою долю та схильність до вищих цінностей» [9, с. 348]. «В умовах, коли на хвилях НТР поширюється інструментальне, машинне використання розуму, незалежно від етичної доцільності його витворів, побажання поета – «Хай буде добрим розум ваш, а серце мудрим буде» (С. Маршак) – стає гуманістичною формулою сучасної духовності» [9, с. 363].

Якщо тривалий час гуманітарне знання про людину в основному намагалася вирішити питання про те, як повинно бути налаштоване людське життя і у відповідності до цього, якою повинна бути людина? Напевно точно ми ніколи не знатимемо, яким чином людський дух з'єднано з тілом. Чи знатимемо ми коли-небудь до кінця про суттєві відмінності душевних і духовних почуттів, про сутність чинників тіла,

тілесності, про зв'язок людини і Всесвіту? «Скільки б ми не пізнавали людину та її творчу діяльність, – розмірковує С. Кримський, – у ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не самоусвідомлюємо. Людина принципово не вичерпується, жодного конкретного моделювання не існує. Людська екзистенція – бездонна, невичерпна, меонічна, виявом чого і є таїна» [9, с. 41]. «У пізній буття людина є зовсім особлива реальність, що не стоїть в одній шерензі з іншими реальностями. Людина не є подрібнена частка світу, у ній уміщено цілісну загадку й розгадку світу... В людині перетинаються всі кола буття», – читаємо ми у М. Бердяєва [1, с. 84].

Серед особливих реальностей людини, в якій уміщено цілісну «загадку й розгадку світу» є серце. Домінування чуттєво-етичних характеристик серця прослідковується в міфології періоду до і після прийняття християнства (пор. бойківську казку «Материнське серце») і навіть в сучасних авторських казкових текстах (пор. казку А. Дімарова «Для чого людині серце»), у календарно-обрядовому фольклорі. У народних і авторських піснях, образ серця особливо улюблений: «Ой там мені веселенько, де моє серденько... аж то моє серденько іде цілуватися»; «Ой, дівчино, серце моє, чи підеш ти за мене...»; «Нехай мене пригортає, хто кохання в серці має»; «...не дають заснути серцю карі очі...»; «Гей ви, стрільці січовії... ваших дівчат серце мліє, раз, два, три!».